

1. Γεωφυσικός χάρτης Κάλυμνου. Φραγκόπουλος 1995.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ: ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Μπίλη Βέμη

Δρ Αρχαιολόγος

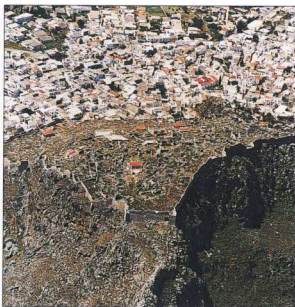
Βασίλης Καραμπάτσος

MPhil, Αρχαιολόγος (4η Βυζαντινή Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου)

Η Κάλυμνος είναι το πέμπτο σε έκταση νησί του δωδεκανησιακού συμπλέγματος. Το όνομά της¹ προέρχεται ίσως από τον Κάλυδνο, γιο του Ουρανού. Το εδάφος της είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος πετρώδες και άγονο. Η πρώτη αναφορά στο νησί απαντά στον Όμηρο (*Ιλιάς*, Β, 676-77): "Οἱ δ' ἄρα Νίσυρόν τ' εἶχον Κράπαθόν τε Κάσον τε καὶ Κῶν Εὐρύπυλοιο πόλιν νήσους τε Καλύδνας", αλλά στη συνέχεια την Κάλυμνο καλύπτει βαθύ ιστορικό σκοτάδι. Η μόνη σχεδόν πηγή πληροφοριών που απομένει είναι τα μνημεία της².

Πραγματικά, από τα μέσα περίπου του 19ου αι. και ως σήμερα, οι αρχαιολογικές έρευνες και δημοσιεύσεις³ έφεραν στο φως στοιχεία για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού⁴. Σύμφωνα με αυτά η Κάλυμνος κατοικείται συνεχώς τουλάχιστον από τη Νεολιθική εποχή και μετά. Ο χριστιανισμός διαδόθηκε πολύ νωρίς στα Δωδεκάνησα, και στην Κάλυμνο είναι σήμερα γνωστές 25 παλαιοχριστιανικές βασιλικές⁵. Στα βυζαντινά χρόνια η Κάλυμνος ανήκε ίσως στο ναυτικό θέμα της Σάμου, στη συνέχεια κατέληξε να υπαχθεί στην κυριαρχία των Ιπποτών του τάγματος του Αγίου Ιωάννη της Ρόδου (1308-1523), και αργότερα προσαρτήθηκε, όπως και όλα τα Δωδεκάνησα, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1523-1912). Από το 1912 έως και το 1947 έζησε υπό ιταλική κατοχή, και τέλος ενσωματώθηκε στην Ελλάδα το 1947⁶. Σήμερα έχει μια πόλη-λιμάνι, την Πόθια, μια κωμόπολη, το Χωριό, και μερικά χωριά.

Από τις τρεις κύριες μακρόστενες κοιλάδες του νησιού, η νοτιότερη, με κατεύθυνση από τα ανατολικά στα δυτικά, είναι η ευρύτερη και πεδινότερη. Στο ανατολικό της μέρος (εικ. 1) ένας κόλπος σχηματίζει ασφαλισμένο λιμάνι, όπου σήμερα βρίσκεται η πρωτεύουσα του νησιού, η Πόθια. Στο μέσο της κοιλάδας, ένας απότομος βραχώδης όγκος (μέγιστο υψόμετρο 250 μ.) προβάλλει έξω από την οροσειρά που ορίζει την κοιλάδα στα βόρεια, και επάνω του βρίσκονται τα ερείπια του Μεγάλου Κάστρου της Χώρας. Πρόκειται για φυσικό οχυρό, προστό μόνο από τη νότια πλευρά του (εικ. 2). Στους πρόποδες του απλώνεται η σημερινή Χώρα Κάλυμνου, γνωστή και ως Χωριό (εικ. 3).

2. Το μεγάλο Κάστρο της Χίου, Ν. πλευρά, πλευρά εισόδου στο κάστρο. (Αρχείο ΕΒΑ 43 Δωδεκανήσου)

3. Το μεγάλο Κάστρο της Χίου, Β. πλευρά και το χωριό. (Αρχείο ΕΒΑ 43 Δωδεκανήσου)

Πότε ακριβώς ξεκίνησε η οχύρωση του οικισμού αυτού, που έγινε γνωστός ως το *Μεγάλο Κάστρο της Χίου*, δεν μπορεί να ορισθεί με βεβαιότητα, καθώς η σημερινή μορφή του κάστρου δεν παρέχει στοιχεία για την πιθανή βυζαντινή του περίοδο, και ακόμη δεν έχει γίνει συστηματική αρχαιολογική έρευνα, που ίσως θα διαφώτιζε θέματα σχετικά με την αρχική φάση του μνημείου. Κάποιοι από τους ερευνητές ωστόσο πιστεύουν ότι πρόκειται για έργο του 10ου αι., δηλαδή της εποχής των Μακεδόνων αυτοκρατόρων⁷. Σύμφωνα με άλλους⁸, ο 11ος αι. είναι πιθανότερα η εποχή που μπορεί να δημιουργήθηκε ο πρώτος πυρήνας του συγκεκριμένου κάστρου.

Το *Μεγάλο Κάστρο της Χίου Καλύμνου*, ή *Παλαιχώρα*⁹, όπως αλλιώς αποκαλείται, είναι το ένα από τα τέσσερα μεσαιωνικά οχυρά που δεσπόζουν ως σήμερα στην Κάλυμνο και στη γειτονική της νησίδα Τέλενδο¹⁰. Τα άλλα τρία είναι: το *Πέρα Κάστρο* ή *Κάστρο της Χρυσοχειριάς*, σε οπτική επαφή με το Κάστρο της Χίου και σε άμεση σχέση με αυτό (εικ. 4), το *Καστέλι*, στα βορειοδυτικά παράλια του νησιού, και απέναντί του, πάνω στη μικρή νήσο Τέλενδο, ο οχυρωμένος βυζαντινός οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου¹¹.

Γεγονότα, αξιοπρόσεκτα στοιχεία, πιθανές οικοδομικές φάσεις του Μεγάλου Κάστρου της Χίου

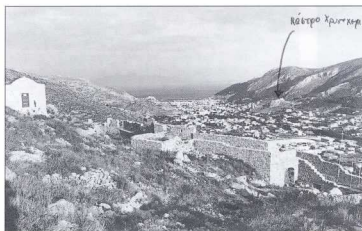
Η Κάλυμνος, όπως και τα περισσότερα νησιά της Δωδεκανήσου, πέρασε στις αρχές του 14ου αι. στην εξουσία των Ιωαννιτών ιπποτών και ανήκε στη διοικητική μονάδα (presceptoría) της Κω μαζί με τα γειτονικά νησιά Λέρο και Νίσυρο¹². Ένας ιππότης με τον τίτλο του *καστελάνου* εκπροσωπούσε την κεντρική εξουσία. Παράλληλα όμως είναι γνωστό από τις αρχαιακές πηγές του 15ου αι. ότι λειτουργούσε και ο θεσμός της αυτοδιοίκησης, και μαρτυρείται ο τίτλος του *καστροφύλακα*, τον οποίο επί Βυζαντινής εποχής

διόριζε ο αυτοκράτορας και ήταν υπεύθυνος για το κάστρο και τη φρουρά του, ενώ επί ιπποκρατίας τον διορίζει το ιπποτικό τάγμα, επιλέγοντάς τον από τον ντόπιο πληθυσμό του νησιού¹³. Ο *καστροφύλακας* συμβίωνε με τον ιπποτή-καστελάνο, αλλά οι αρμοδιότητές του παραμένουν για μας αδιευκρίνιστες.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στοιχεία ακριβή για την πρώτη ανέγερση του Κάστρου δεν υπάρχουν. Πληροφορίες για οχυρωματικά έργα στην Κάλυμνο παρέχει ένα έγγραφο του 1445¹⁴, σύμφωνα με το οποίο οι κάτοικοι της Καλύμνου, παρά τις αντιρρήσεις που προβάλλουν, και μάλιστα δικαστικά, αναγκάζονται να πάρουν μέρος στην "καστροκτίσις" που επιβάλλει ο καστελάνος Fantino Quirini. Πρόκειται, όπως συμφωνούν οι μελετητές¹⁵, για εργασίες στο γειτονικό (2 χλμ. περίπου απόσταση) *Κάστρο της Χρυσοχειριάς*, όπου βρίσκεται εντοιχισμένο το οικόσημο του Quirini, και το οποίο προοριζόταν μάλλον για κατοικία του καστελάνου¹⁶, σε αντίθεση με το *Μεγάλο Κάστρο της Χίου* που στέγαζε το λαό.

Εργασίες στο *Μεγάλο Κάστρο της Χίου* της Καλύμνου πρέπει να έγιναν αργότερα (1492-1495), επί Μεγάλου Μαγίστρου Pierre d'Aubusson και επί των διαδόχων του. Σ' αυτό συνηγορούν αρκετά στοιχεία: Είναι γνωστό ότι ο d'Aubusson, μετά τη μεγάλη πολιορκία της Ρόδου από τους Τούρκους το 1480, όπου έγινε εκτεταμένη χρήση της νέας τεχνολογίας του πολέμου, που οφειλόταν στη διάδοση της πυρίτιδας, αναγκάστηκε να προβεί σε συστηματική βελτίωση και μετατροπή των οχυρώσεων της Ρόδου και των άλλων νησιών στα οποία κυριαρχούσε το τάγμα των Ιωαννιτών, προκειμένου αυτές να ανταποκριθούν στις ανάγκες του νέου είδους πολέμου και στις συχνές και επίμονες επιθέσεις των Τούρκων την εποχή εκείνη¹⁷. Επίσης είναι γνωστό ότι το 1495 η Κάλυμνος πληττείται από ισχυρό σεισμό που προκαλεί ζημιές και στο *Μεγάλο Κάστρο της Χίου*, τις οποίες ο d'Aubusson αμέσως επιδιόρθωσε¹⁸.

4. Η θέα από το Μεγάλο Κάστρο: διακρίνεται το Κάστρο της Χρυσοχεριάς και το λιμάνι της Πόλης.

5. Το οικόσημο της στέρας.

Έτσι, στο Μεγάλο Κάστρο της Χώρας Καλύμνου φαίνεται τα χρόνια αυτά να υπήρξε: **α)** κάποιου είδους **επέκταση** της περιοχής του κάστρου, με ταυτόχρονη προτροπή στους κατοίκους του να κτίσουν δύο ακόμη οικίες μέσα στο χώρο του. Σχετικές πληροφορίες μας παρέχουν δύο έγγραφα¹⁹ του 1495, που, κατά τους μελετητές²⁰, πρέπει να αναφέρονται σε επέκταση που έγινε στο Μεγάλο Κάστρο της Χώρας προς το τέλος του 15ου αι. Αυτό συσχετίζεται και με την πληροφορία για την ύπαρξη του οικισμού²¹ του d'Aubusson σε πυργόκο κοντά στην είσοδο, που συνδέεται ίσως με τη μετατροπή της εισόδου σε είδος προμαχώνα, σύμφωνα με τις νέες αρχές της οχυρωματικής τέχνης της εποχής²². **β)** Η επέκταση του κάστρου πρέπει να συνδυάστηκε και με **μετατροπή**, εν μέρει, του **αμυντικού συστήματος** με τη διάθεση κανονισθιριδών –υπάρχουν τέσσερις συνολικά στο κάστρο– και με την επισκευή των επάλξεων στην ανατολική και πιο ευάλωτη πλευρά του κάστρου. Η μορφή των επάλξεων σε σχήμα διπλής “χελιδονοούρας” είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα αμυντικής αρχιτεκτονικής του β' μισού του 15ου αι., με αντιπροσωπευτικά παραδείγματα στο κάστρο της Ρόδου²³. Η υπόθεση για τη συνέχιση των εργασιών αυτής της περιόδου από τους διαδόχους του d'Aubusson ενισχύεται από τα οικόσημα των μεγάλων μαγίστρων, τα οποία σώζονται ακόμη εντοιχισμένα, το πρώτο σε μια υδατοδεξαμενή του κά-

στρου με χρονολογία 1514 (εικ. 5) και τα άλλα δύο λίγο μεταγενέστερα, το 1519, στην “Τάπια”, που αναφέρονται σε κανόνια που υπάρχουν στο ανατολικό τείχος (εικ. 6) και φέρουν το οικόσημο του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη και του μεγάλου μαγίστρου el Carretto (1513-1521). Την ίδια περίπου εποχή κοσμούνται με τοιχογραφίες αρκετές εκκλησίες του κάστρου, δηλαδή έχουμε γενικά έντονη οικοδομική δραστηριότητα μέσα σ' αυτό.

Αφού γνώρισε την κυριαρχία των Ιωαννιτών ιπποτών, το Μεγάλο Κάστρο της Χώρας Καλύμνου δέχτηκε γενοβέζικες και άλλες κουρσάρικες επιδρομές, και το 1522 παραδόθηκε αμαχητί, κατόπιν συμφωνίας, στον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή, τον εκπορθητή της Ρόδου²⁴. Ακολούθησαν: η τουρκοκρατία (τέσσερις αιώνες) και η ιταλοκρατία (ώς το 1947). Η ζωή μέσα στο Κάστρο κράτησε ως τα μέσα του 19ου αι. Τότε οι κάτοικοι, που φαίνεται ότι είχαν αυξηθεί σταδιακά κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και ήδη από το 1650 είχαν ξεκινήσει να χτίζουν σε χαμηλότερα σημεία, στην περιοχή όπου σιγά-σιγά αναπτύχθηκε η Χώρα ή το Χωριό, εγκατέλειψαν οριστικά το κάστρο, εκτός από τις εκκλησίες του. Αυτές λειτουργούν ακόμη, τουλάχιστον μια φορά το χρόνο, την ημέρα της γιορτής τους. Πάντως η ζωή στο εσωτερικό του κάστρου συνεχίστηκε τουλάχιστον ως το 1823, καθώς εκεί έμεινε ο Τούρκος αγάς²⁵. Όπως σημειώνει ο Βολανάκης²⁶, ο εγκατα-

λειμμένος αυτός οικισμός αποτελεί σήμερα μια από τις πολυάριθμες “Παλαιοχώρες” της Ελλάδας.

Τέλος με το Κάστρο συνδέεται, σύμφωνα με την προφορική παράδοση επιζώντων Καλύμνιων²⁷, και το εκεί κρησφύγετο Βρετανού αλεξιπρωτήτη προς τα τέλη του 1943, ο οποίος είχε αποστολή την παρακολούθηση των γερμανικών βομβαρδισμών στη γειτονική Λέρο.

Το Κάστρο σήμερα

Το σωζόμενο σήμερα Κάστρο προέρχεται από την περίοδο της ιπποτοκρατίας (1309-1523)²⁸. Η **ανάβαση** σ' αυτό γίνεται από 230 χτιστά σκαλοπάτια (εικ. 7), που έχουν κατασκευαστεί το 1984 από τον λαϊ-

8. Ορθογώνιοι πύργοι στη νότια πλευρά του Κάστρου.

6. Οικόσημο των ιπποτών στην "τάπη" της ανατολικής πλευράς του τείχους.

κό μάστορα του νησιού, Νικήτα Βαζανέλη, με εξαιρετική καλαισθησία και αίσθηση του φυσικού αναγλύφου του βράχου. Τα σκαλοπάτια ξεκινούν από τον οικισμό της Χώρας και καταλήγουν στην πύλη της νοτιοανατολικής πλευράς του Κάστρου, η οποία είναι και η μόνη προσήτη του πλευρά. Στο εσωτερικό του Κάστρου το έδαφος παρουσιάζει πολλές υψομετρικές διαφορές. Η πύλη είναι εξωτερικά ορθογώνια και εσωτερικά τοξωτή, κτισμένη με μεγάλες λαξευτές πέτρες. Στο κατώφλι της διακρίνονται οι τώρνοι για την πάκωση του μοχλού της άλλοτε κινητής ξύλινης γέφυρας-πόρτας, της οποίας το άλλο άκρο συγκρατούσε αλυσίδα²⁹. Εκτός από την κύρια είσοδο, υπάρχει στα βορειοδυτικά του Κάστρου και ένα μικρό άνοιγμα,

γνωστό ως "πορτέλι", που συνδέεται με την παράδοση "περί φυγής των επτά παρθένων", επί τουρκοκρατίας, για να γλυτώσουν από Τούρκο αγά³⁰.

Το τείχος που περιβάλλει το Μεγάλο Κάστρο της Χώρας Καλύμνου έχει ανάπτυγμα περίπου 1.000 μ. και περικλείει έκταση περίπου 27,2 στρεμμάτων (γενικό τοπογραφικό σχέδιο). Η χάραξη του ακολουθεί κυριολεκτικά το χείλος του γκρεμιού, εκμεταλλευόμενο όσο περισσότερο χώρο του επιτρέπει η μορφή του απόκρημνου βράχου. Το ύψος του οχυρωματικού περιβόλου κυμαίνεται από 2 έως 3 μ. στις δυτικές απρόσιτες πλευρές, ενώ στην πλευρά της κυρίας εισόδου, στα ανατολικά και στο βόρειο τμήμα του, το ύψος του φτάνει έως και τα 7 μέτρα³¹. Το βορινό αυτό τείχος αποτελούσε φράγμα για τους βόρειους ανέμους της περιοχής.

Ορθογώνιο πύργο (εικ. 8, και τοπογραφικό σχέδιο, εικ. 9) υψώνονται κατά διαστήματα και εξέχουν από το περίγραμμα του τείχους. Σε όλο σχεδόν το μήκος του, κάτω από τις **επάξεις**, υπάρχουν **πολεμίστρες**, και σε ορισμένα μόνο σημεία, στη νότια και τη νοτιοανατολική πλευρά του, κανονισθιρίδες (εικ. 10). Σε σημεία της εξωτερικής του πλευράς παρατηρούνται **αναλημματικοί τοίχοι** και μια **αντηρίδα**. Κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του τείχους διασώζεται στενός **περίδρομος** στο ανατολικό, το νότιο και το βόρειο τμήμα. Τα σπίτια που ήταν χτισμένα σε επαφή με το τείχος, που αποτελεί έτσι τον ένα τους τοίχο,

ενίσχυσαν με τις επίπεδες οροφές τους τις διαστάσεις του περιβόρου και διευκόλυναν την κίνηση των υπερασπιστών. Το τείχος είναι κτισμένο με αργολιθοδομή, με μικρές, κατά κανόνα, πέτρες από σκληρό ντόπιο ασβεστόλιθο του ίδιου χρώματος με τον υποκείμενο βράχο, έτσι ώστε από μακριά το τείχος φαίνεται ένα μ' αυτόν. Στις παρειές του είναι φανερή η προσπάθεια να εφαρμοστεί το ισόδομο σύστημα με μικρές πέτρες ή κεραμίδια στους αρμούς και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό³².

7. Τα σκαλοπάτια του λαϊκού μάστορα Νικήτα Βαζανέλη.

9. Τοπογραφικό του Μεγάλου Κάστρου της Χώρας Καλύμνου (αρχείο 4ης ΕΒΑ Δυδικανήσου).

Στο εσωτερικό του Κάστρου βρίσκεται ο **οικισμός**, του οποίου τα σπίτια διατηρούνται καλύτερα στο βόρειο τμήμα του, ενώ στο νότιο και χαμηλότερο υψομετρικά τμήμα του τα κτίσματα λεηλατήθηκαν ως τα θεμέλια προκειμένου να χτιστούν τα σπίτια του νέου οικισμού. Διάσπαρτα μπάζα από την κατάρρευση των κτισμάτων καλύπτουν τους χώρους του κάστρου, με συνέπεια την πολύ δύσκολη περιήγησή του. Τα μονοπάτια έχουν σχεδόν εξαφανιστεί, και μόνο ύστερα από πολύ προσεχτική μελέτη διακρίνεται κάποιος "πολεοδομικός ιστός" σε ορισμένες γετονιές.

Τα σπίτια ανοίγονται προς τους τρεις προανατολισμούς, εκτός του βορρά. Σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα, είχαν ένα ή δύο πατώματα και η τοιχοδομία τους χαρακτηρίζεται από τη χρήση πέτρας όμοιας με αυτήν του τείχους. Σε πολλά σημεία σώζονται ακόμη εσωτερικά κονιάματα, κτιστά τουαλίνα, υδρορροές και δοκοθήκες, εμφανείς στην εσωτερική παρειά του τείχους. Τα δωμάτια των σπιτιών, ως επί το πλείστον επίπεδα, χρησιμοποιούν για τη συλλογή του βρόχινου νερού σε **ιδιωτικές υδατοδεξαμενές**. Σώζονται πηλίνοι αγωγοί που οδηγούσαν το νερό σε στέρνες επιχρισμένες με κουρασάνι.

Εκτός από τα σπίτια σώζονται και άλλα στοιχεία ενδεικτικά της ζωής μέσα στο κάστρο, όπως: πέντε αποθηκευτικοί χτιστοί **σιροί** επιχρισμένοι με κουρασάνι (εικ. 11), δύο μεγάλες **υδατοδεξαμενές** με εντοιχισμένα οικόσημα³⁹ της ιπποκρατίας, που συνδέονται με την κατασκευή ή την επισκευή τους, καθώς και μεγάλη λίθινη **γούρνα** διαμέτρου 2,50 μ., προφανώς **ελαιοτριβείο**³⁴, που ήταν σε χρήση πριν από τον 19ο αι. Ίσως μάλιστα πρόκειται για το ελαιοτριβείο, για το οποίο αναφέρεται σε έγγραφο του 1502 ότι είχε δημιουργήσει προβλήματα στις σχέσεις των Μονών του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου και του Αγίου Παντελεήμονος της Τήλου³⁵.

Μέσα στον οικισμό σώζονται και δέκα μικρές **εκκλησίες** (εικ. 9). Στην ανέγερση μερικών χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη (εικ. 12) από προχριστιανικά και παλαιοχριστιανικά οικοδομήματα³⁶. Οι εκκλησίες χρησιμοποιούνται ακόμη ως χώροι λατρείας και είναι μονόχωρες, εκτός από μια δίκλιτη, και καμαροσκέπαστες³⁷. Επτά από αυτές έχουν τοιχογραφίες Βυζαντινής

και Μεταβυζαντινής εποχής³⁸ (εικ. 13). Δύο, η Κοίμηση της Θεοτόκου και ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ανεγέρθηκαν και **εικονογραφήκαν** για πρώτη φορά στους **βυζαντινούς χρόνους** (14ος αι.), ενώ τα υπόλοιπα οκτώ ναύδρια προέρχονται από τη **Μεταβυζαντινή εποχή** (αρχές 16ου αι.).

Αρχαιολογικές εργασίες, στερεωτικές επεμβάσεις

Από επιφανειακή έρευνα των Bean και Cook³⁹ αναφέρεται ότι στην περιοχή του Κάστρου βρέθηκαν και όστρακα του 4ου π.Χ. αι., αλλά κάτι ανάλογο δεν επιβεβαιώνεται από τις παρατηρήσεις των αρχαιολόγων τα τελευταία χρόνια. Κατά καιρούς έχουν γίνει καταγραφές αρχαίων επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν εντοιχισμένα στις εκκλησίες του κάστρου, καθώς και συντήρηση των τοιχογραφιών των εκκλησιών από συνεργείο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων⁴⁰.

Δεδομένης της μεγάλης ιστορικής αξίας των ερειπωμένων φρουρίων, το Κάστρο της Χώρας Καλύμνου που βρισκόταν σε κακή κατάσταση, ερειπωμένο και εγκαταλελειμένο, συμπεριλήφθηκε το 1990 στο πρόγραμμα του υπουργείου Αιγαίου για την "ανάδειξη χώρων αναγνωρισμένου αρχαιολογικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος στην περιοχή του νοτιοανατολικού Αιγαίου". Έτσι, από το 1991 άρχισαν εργασίες συντήρησης και μερικής επισκευής του Κάστρου⁴¹, που είχαν κυρίως ως στόχο τη στερέωση των ετοιμόροπων τμημάτων και την κατασκευή προστατευτικού σθηθαιού στα σημεία που το τείχος είχε καταρρεύσει και ήταν επικίνδυνο για τους επισκέπτες. Επισκευάστηκαν ακόμη η αρχική πύλη του Κάστρου και μια ιπποτική θολοσκέπαστη στέρνα, ώστε να εξασφαλιστεί το νερό για τα μελλοντικά έργα πάνω σ' αυτό. Το 1998, στο πλαίσιο του προγράμματος "Κάστρων Περιήλους" (σύνταξη μελετών για την ανάδειξη των μεσαιωνικών κάστρων της χώρας), το ΤΑΠΑ ανέθεσε και τη μελέτη για την ανάδειξη του Μεγάλου Κάστρου της Χώρας Καλύμνου. Οι προτάσεις που ακολουθούν αποτελούν μια πρώτη παρουσίαση των προτάσεων της προμελέτης που εκπόνησαν οι μελετητές⁴².

11. Η επισκευασμένη στέρνα, χτιστός κυκλικός σιρός και ερείπια σπιτιών της "κεντρικής γετονιάς".

10. Κανονιοθυρίδα της ΝΑ γωνίας του Κάστρου και το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου.

Προτάσεις για την ανάδειξη και τη χρήση του Μεγάλου Κάστρου της Χώρας

Το Μεγάλο Κάστρο της Χώρας Καλύμνου αποτελεί πολύ ενδιαφέρον μνημειακό σύνολο, μια χαρακτηριστική μεσαιωνική "Καστροπολιτεία", σχετικά απλής μορφής από αρχιτεκτονική άποψη, αλλά με πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία:

1. Το Κάστρο, αν και απλό από οχυρωματική άποψη, είναι πολύ **διδακτικό** με τα σωζόμενα στοιχεία του και **ως προς τις πτυχές της καθημερινής ζωής μέσα σ'αυτό**, και **ως παράδειγμα των φάσεων της οχυρωματικής τέχνης πριν από τη χρήση της πυρπίδας και μετά από αυτήν**, οπότε και παρατηρούνται χαρακτηριστικές αλλαγές.

2. Αν και από τα μέσα του 19ου αι. το **Κάστρο** δεν χρησιμοποιεί πια ως τόπος κατοικίας, διατήρησε ωστόσο κάποιες **εστίες ζωής** χάρη στα δέκα εν λειτουργία γραφικά εκκλησάκια του με τις βυζαντινές και τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, που παρουσιάζουν **αρχαιολογικό και καλλιτεχνικό ενδιαφέρον**. Χωρίς αμφιβολία, οι οικογένειες του **Χωριού** που τα συντηρούν⁴³ και οι προσκυνητές που τα επισκέπτονται τη μέρα της γιορτής τους θα εκτιμήσουν ιδιαίτερα οποιαδήποτε διευθέτηση θα έκανε πιο άνετη και ενδιαφέρονσα την παραμονή τους στο χώρο.

3. Για τους ξένους επισκέπτες υπάρχει εύκολη **πρόσβαση** (μία ώρα με φερισπότη) από την Κω, που διαθέτει **διεθνές αεροδρόμιο**.

4. Το Κάστρο προσφέρεται επίσης για τη **διοργάνωση**

καλλιτεχνικών ή εορταστικών εκδηλώσεων στην κάτω (νοτιοανατολική) γωνία του, όπου η μορφολογία του εδάφους αποτελεί φυσικό αμφιθέατρο, και θα μπορούσε με την κατάλληλη διαμόρφωση να παίξει αυτό το ρόλο.

5. Αν οι προτάσεις υλοποιηθούν, θα αποδώσουν στο νησί το **πρώτο αξιοποιημένο και ενταγμένο στη σύγχρονη ζωή μνημειακό σύνολο της Καλύμνου**, κάτι που ως τώρα λείπει, αν και το επιβάλλει ο αρχαιολογικός πλούτος του νησιού. Αν συντηρηθεί και επισκευασθεί κατάλληλα, αν δημιουργηθούν οι συνθήκες ώστε να παραμείνει κανείς ευχάριστα σ'αυτό για λίγες ώρες, θα αποτελέσει χωρίς αμφιβολία πόλο έλξης για τον ντόπιο πληθυσμό αλλά και τους ξένους επισκέπτες, **χώρο περιπάτου και αναψυχής** αλλά και **διδακτικής εμπειρίας** σχετικά με την ιστορία του τόπου. Πραγματικά η επίσκεψη-περιήγηση στο **Μεγάλο Κάστρο της Χώρας Καλύμνου** προσφέρεται ως το κέντρο βάρους ενός προτεινόμενου **αρχαιολογικού περιπάτου**, που θα μπορούσε να περιλαμβάνει χαρακτηριστικά μνημεία των διαφόρων φάσεων της ιστορίας του νησιού που βρίσκονται στη γύρω περιοχή, όπως:

– Το **Κάστρο της Χρυσοχειριάς** (σε απόσταση περίπου 2 χλμ. από το Μεγάλο Κάστρο της Χώρας).

– Το **Ναό των Αγίων Αποστόλων** στο απέναντι ύψωμα Άργος, το σημαντικότερο μνημείο της Καλύμνου⁴⁴ (απόσταση περίπου 1 χλμ.).

– Την αξιόλογη παλαιохριστιανική βασιλική "Χριστός της Ιερουσαλήμ", ιδρυμένη πάνω στο αρχαίο ιερό του **Απόλλωνα Δαλιού** (σε απόσταση περίπου 1 χλμ.).

– Το **Ναυτικό Μουσείο** και το σπiti-μουσείο του Βουβάλη στην Πόθια, που προσφέρουν εικόνες από τη νεότερη ιστορία του νησιού, τη σφραγισμένη από την αλεία των σφουγγαριών.

Θεωρώντας όλα τα παραπάνω ως κατευθυντήριους άξονες, οι προτάσεις για την ανάδειξη του **Μεγάλου Κάστρου της Χώρας Καλύμνου** στοχεύουν στην **υποδειγματική διαμόρφωση** και την **προβολή στοιχείων της καθημερινής ζωής του κάστρου** στα χρόνια της ακμής του (είσοδος, κατοικίες, δεξαμενές, σπριζ, ελαιοτριβείο, ανάδειξη μονοπατιών), **στοιχείων της οχυρωματικής του φυσιογνωμίας** (κανονιοθύριδες, περίδρομος), καθώς και στη δημιουργία χώρων θέασης και αναψυχής για την απλούσια της **φυσικής ομορφιάς του χώρου**. Εξάλλου η πρόβλεψη κατάλληλου χώρου για τη δυνατότητα υποδοχής μικρών ομάδων επισκεπτών (όπως σχολικών τάξεων) θα διευκολύνει τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες που μπορεί να αναπτυχθούν επίτοπου.

Συγκεκριμένα, η αρχιτεκτονική μελέτη προτείνει, σε γενικές γραμμές, τη δημιουργία νέας **πρόσβασης** στο Κάστρο από τη ΝΑ. ρίζα του λόφου, επειδή τα σκαλοπάτια που υπάρχουν στο που αξίζει να διατηρηθούν οπωσδήποτε (παράλληλα με οποιαδήποτε

Βιβλιογραφία

- Ι. Βολανάκης, "Βυζάντιο και μεταβυζαντινή αεικία του Καστρού της Χώρας Καλύμνου", *Κάλυμνος: ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, εκδ. Ιερός Μητροπολιτικός Λόγος, Καλύμνου & Αιτωλικού, Αθήνα 1994, σσ. 53-48.
- Γιάννης Γ. Γίκας, *Κάστρα. Ταξίδια στην Ελλάδα του θρόνου και της πραγματοποίησης*, εκδ. Αστέρ, 1995, Ε τόμος, σσ. 40-53.
- G. Gerola, "I monumenti medievali delle tredici Sporadi-Parte Seconda", *Atti della Societa archeologica di Palermo e della Missione italiana in Oriente, t. II* (1916), σσ. 1-101.
- Vasilis Karabatsos, "The early christian Churches of Kalymnos and Tinos", *Κάλυμνος, ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, εκδ. Ιερός Μητροπολιτικός Λόγος, Καλύμνου και Αιτωλικού, Αθήνα 1994, σσ. 259-262.
- Νίκος Ε. Κόλλιας, "Σχέδια της Αρχαιολογίας και Τέχνης της Καλύμνου από τα παλαιохριστιανικά χρόνια μέχρι τα τέλη της βυζαντινότητας (1522)", *Κάλυμνος, ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, εκδ. Ιερός Μητροπολιτικός Λόγος, Καλύμνου και Αιτωλικού, Αθήνα 1994, σσ. 25-50.
- Χρήστος Κουλιτσάς, "Το ερεικώσιον της Καλύμνου και η διαμάχη της μορής του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Καλύμνου", *Πατριολογικόν Περιοδικόν Τρίμηνον, Καλλιμαχικά Χρονικά*, τόμ. Β (1981), σσ. 27-37.
- Παντελεήμονας Π. Λαμπουράκος, *Στοιχειώδεις οι Κάστρα της Χώρας Καλύμνου. Μια σύντομη ιστορική επισκόπηση των κυριωτέρων γεννητόρων από τον 6ο αιώνα έως το 1835*, Κάλυμνος, 1987.
- Ελ. Παπαβασιλείου - Βασ. Καραμπατσός, "Το Κάστρο επί Χώρας Καλύμνου και η ανάσθησή του", *Αρχαιολογικά Δελτία*, τόμ. 44-46 (1989-91): "Μελέτες", Αθήνα 1996, σσ. 197-208.
- Εμμ. Κ. Παπαμάνωλης, "Ανασπίτηση και πρόβλημα των ερειπιώνων μεσοκωνίων κτισμάτων της Δυδωνεκράτου Πολιτιστικά Διεκδοκίμων, Επιστήμες και πορίσματα Α πολιτιστικού συμπεριφοράς", *Κάλυμνος*, 78 Αθήνα 1981, σσ. 305-307 & 369-362.
- Α. Πουλιόπουλος, "Η μεταβίβαση μορφών των μεσοκωνίων οχυρωμάτων της Ρόδου προς αντιμετώπιση των πυρροβόλων όπλων", *Ανασπίτηση - Συντήρηση - Προστασία μνημείων και συνολικών ΥΠΠΟ*, 1 (1984), σσ. 117-20.
- L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des agäischen Meeres*, t. III, *Τουρναβίον*, 1945, σσ. 82 & 115.
- Silyoeras, Avramea, Asdrachas, Maps and Map-makers of the Aegean, *Οίκος*, Αθήνα 1985.
- Ζ. Τσαλαπάτης, "Μεσοβυζαντινές αυτονομίες στα Δυδωνέκρια επί Ιπποκράτους (Libei ad omnibus sententiabus)", *Η Ρόδος και οι νότιες Επείρους στα χρόνια των Ιπποκράτων Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Συλλογή ιστορικών μελετών, Ρόδος 1991.
- Ιπποκράτης Κλ. Φραγκόπουλος, *Ιστορία της Καλύμνου*, 3 έκδοση, εκδόσεις Εκφραζόμενος, Αθήνα 1995.
- Ευχαρίστηση στον Δημήτρη Χαραλιτσόπουλο για την ευγενική παραχώρηση των φωτογραφιών 1, 2, 4, 5 και 9.

άλλη λύση υιοθετηθεί) δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν από ανθρώπους με δυσκολίες μετακίνησης.

Στη διαμόρφωση της εισόδου προβλέπεται λόγος κοπής εισεπιπέδων και καθιστική για την ανάπαυση των επισκεπτών, ενώ στα καταλλήλота σημεία της περιήγησης καθορίζονται θέσεις στάσης και θέσεως, όπως για παράδειγμα στη βόρειαανατολική γωνία του κάστρου που, ως το υψηλότερο σημείο του, έχει τη μαγευτικότερη θέα. Εκεί προβλέπεται και ο τεραστιώτατος του υπάρχοντος μονοπατιού.

Τα μονοπάτια θα καθαριστούν και θα ανακατασκευαστούν, με έμφαση σε αξιοπορθεκτα στοιχεία όπως, για παράδειγμα, τα σκαλοπάτια που είναι χαραγμένα επάνω στους φυσικούς βράχους.

Προτείνεται τέλος η επισκευή της "κεντρικής γειτονιάς" (τμήμα του οικισμού στα δυτικά της στέρας, που πρόσφατα αποκαταστάθηκε με φροντίδα της 4ης Εφορείας Δυδωνεκράτου). Ο χώρος αυτός μπορεί να αποτελέσει το πρώτο ξεκίνημα-δείγμα αποκατάστασης σπιτιών του Καστρού και να σταθεί στη απαραίτητες εγκαταστάσεις για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών. Εκτιμάται ότι το αποτέλεσμα θα είναι τέτοιο ώστε θα αποτελέσει πρόκληση για μια μεγαλύτερη κλιμακας μελέτη αξιοποίησης-ανάδειξης των λοιπών γειτονιών του κάστρου.

Εται πιστεύουμε ότι θα αναδειχθεί η ιστορική, τεχνολογική, καλλιτεχνική, θρησκευτική και εκπαιδευτική διάσταση της παρουσίας του Μεγάλου Καστρού της Χώρας Καλύμνου, το οποίο θα ενταχθεί ενεργά στη σύγχρονη ζωή του νησιού⁴⁸.

Σημειώσεις

1. Για την ονομασία του νησιού, Κάλυμνος, Κάλιμα, Κάλυμνα κ.λπ. βλ. Φραγκόπουλος 1995, σσ. 21-25.
2. Κόλλιας 1994, σσ. 2-5.
3. Των L. Ross, C. T. Newton, G. Gerola, M. Segre, G. E. Bean και J. M. Cook, και των Ελλήνων αρχαιολόγων Π. Γαζδαρή, Ζ. Πολυκανδής, και στη συνέχεια Ι. Βολανάκη, Ηλ. Κόλλια, Β. Καραμπατσού και άλλων.
4. Για την σχετικά με το προγενέστερο αρχαιολογικό έργο στην Καλύμνο αναλύεται βιβλιογραφία βλ. και Karabatsos 1994, Κόλλιας 1994, Βολανάκης 1994.
5. Παπαβασιλείου-Καραμπατσός 1996, σ. 197.
6. Αναλυτικά στοιχεία για τη νεότερη ιστορία της Καλύμνου στον Φραγκόπουλο 1995, στα σχετικά κεφάλαια, σσ. 50-317.
7. Λαμπουράκος 1987, σ. 17, Βολανάκης 1994, σ. 62.
8. Παπαβασιλείου-Καραμπατσός 1996, σ. 205.
9. Βολανάκης Ι., "Χριστιανικά μνημεία της Καλύμνου", *Καλλιμαχικά Χρονικά*, 5 (1985), σ. 115.
10. Οι πιο παλιές αναφορές και σχέδια των περιηγητών σχετικά με το Κάστρο της Χώρας είναι γενικές και ανακριβείς. Μόνο πολύ αργότερα γίνεται μια λεπτομερέστερη περιγραφή και διάκριση των οχυρών από τους Ross (1845) και Gerola (1916).
11. Στοιχεία για τα άλλα κάστρα βλ. στους Gerola 1916, Παπαμάνωλης 1981, Κόλλιας 1994.
12. Κόλλιας 1994, σσ. 38-39.
13. Τσιρογιάννης 1991, σσ. 177-178 και σημ. 1.
14. Τσιρογιάννης, ό.π., σσ. 223 και 204-5.
20. Ό.π., σσ. 181, σημ. 9, και 189-190, Κόλλιας 1994, σ. 40. Παπαβασιλείου-Καραμπατσός, ό.π., σ. 204.
21. Κατά μαρτυρία του Ρόσσ. Το οικόσημο απουσιάζει ήδη κατά την επίσκεψη του Gerola το 1912. Βλ. Gerola 1916, σ. 8.
22. Για τις εργασίες ανακαίνισης των τειχών της Ρόδου και των υψών από τον Α. Μυλωνά με την πακοκρία των Τούρκων, βλ. Πουλιόπουλος 1984 και κυρίως σσ. 180-182.
23. Παπαβασιλείου-Καραμπατσός 1996, σσ. 202-203.
24. Βλ. Φραγκόπουλος 1995, σσ. 44-45.
25. Παπαβασιλείου-Καραμπατσός 1996, σ. 205.

26. Βολανάκης 1994, σ. 65.
27. Γίκας 1995, σσ. 48-49.
28. Όπως φαίνεται από τη μορφή του (Βολανάκης 1994, σ. 62, και Κόλλιας 1994, σσ. 39-40), από τα εντοπιζόμενα σ' αυτό ιστοπικό ανάσθη, αλλά και όπως βέβαια υποδηλώνει από αρχαιολογικές πληροφορίες του 15ου α. που δημοσιεύθηκαν τα τελευταία χρόνια (Τσιρογιάννης 1991. Βλ. και σχετικά σχέδια Κόλλιας, ό.π., σσ. 38-40).
29. Ό.π., σσ. 20-21.
30. Παπαβασιλείου-Καραμπατσός 1996, σ. 201, σημ. 37.
31. Το πάχος του τείχους ποικίλει επίσης: Στο δυτικό και στο βόρειο τμήμα έχει πάχος 0,60-0,90 μ., ενώ στο ανατολικό και το βόρειο φράγμα το 1,30 μ. βλ.
32. Στα σημεία φθοράς του τείχους διαπιστώθηκε ότι η γειτονιά που χαρακτηρίζεται από το έμπλεκτο σύστημα, δηλαδή δύο περές από πέτρες διαμορφωμένες την εξωτερική και την εσωτερική πλευρά του, ενώ το ενδιάμεσο κενό γεμίζει με άλλες μικρότερες πέτρες (Ολκάνης Α.). Τα υλικά των αρχαίων Ελλήνων τ. 2, Αθήνα 1958, σσ. 205-206. Το τρώπος αυτός κτισμάτων, γνωστός από την αρχαιότητα, παραμένει σε χρήση και στο Βυζάντιο χρόνια και παρατηρείται και σε άλλα κάστρα της περιοχής της ίδιας εποχής: βλ. Παπαβασιλείου-Καραμπατσός 1996, σ. 200.
33. Διαπιστώνεται μόνο το ένα.
34. Για άλλα παραδείγματα γνωστά στα Δυδωνέκρια και για τη χρήση τους βλ. Βολανάκης 1994, σσ. 63-64 και σημ. 24.
35. Βλ. Κουλιτσάς 1981.
36. Κοινά στο Μεγάλο Κάστρο της Χώρας Καλύμνου, στο βάθος της καλύμνας, βρίσκονται τα ερείπια τριών του κεραι του Απολλωνίου δόλου όσο και της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, γνωστής με το όνομα "Χριστός της Ιερουσαλήμ", βλ. Karabatsos 1994, σσ. 269-277.
- 1) Ο Άγιος Γεωργίου, 2) η Κοίτιση της Θεοτόκου, 3) ο Άγιος Νικόλαος, 4) ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, 5) ο Άγιος Άντων, 6) η Ανάληψη του Χριστού, 7) ο Άγιος Παρόκλιος, 8) ο Άγιος Σταυρός, 9) η Μεταμόρφωση και 10) ο Άγιος Νικόλαος.
38. Για τις εκκλησίες του κάστρου βλ. Αρχαιολογικό Παντελεήμονας Λαμπουράκος, Α. Τσιρογιάννης του Μεγάλου Καστρού της Χώρας Καλύμνου, S. Africa 1988, και κυρίως, Βολανάκης 1994.
39. G. T. Bean - J. M. Cook, *BSA* 52 (1957), σ. 13.
40. Παπαβασιλείου-Καραμπατσός 1996, σ. 206.
41. Με φορέα υλοποίησης την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και υπόλογο διευθυντή τον Δήμο Καλύμνου. Τις εργασίες παρακολούθησαν διαδοχικά εκ μερους της 4ης Εφορείας, οι αρχαιολογοί: Ελ. Παπαβασιλείου, Βασ. Καραμπατσός, Άγγελ. Κιτσώτη, Μ. Κουλιτσάς, και ο επιβλέπων αρχαιολόγος του Δήμου Σκω. Μπαλοκλής. Στην ομάδα συμμετείχαν οι: Ι. Κωνσταντής, Δρ αρχιτέκτων, Ελ. Καντήκη, αρχιτέκτων, Μπ. Βέμης, Δημήτριος Α. Χαραλιτσόπουλος, ηλεκτρολόγος μηχανολόγος, Α. Κουτσώνης και Α. Μπαχλιβής (ιστοριογράφος και γεωμετρικός). Ευχαριστούμε θερμά τον τότε προϊστάμενο της 4ης ΕΒΑ Ηλία Κόλλια για την άριστη συνεργασία και την πρόθυμη βοήθεια σε όλα τα στάδια της μελέτης.
43. Σύμφωνα με τα παρρησιακά έθια, κάθε εκκλησία το φροντίζει συγκεκριμένη οικογένεια με κληρονομικό δικαίωμα σ' αυτό. (Κατά πληροφορία του διευθυντή του Ναυτικού Μουσείου Καλύμνου, Κ. Νικου Παπαγιάννη).
44. Κόλλιας 1994, σ. 32.
45. Οι πρόσφατες εργασίες συντήρησης και επισκευής από μερους της αρχαιολογικής υπηρεσίας δίνουν ήδη τη δυνατότητα να εκτιμηθεί ποσο θετική και ενδιαφοροποιεί μπορεί να γίνει η επίσκεψη αυτή με τα κατάλληλα περαιτέρω διαμορφώσεις του χώρου και μερους υποδομημάτων επισκευής-σπουδασιότητας σπιτιών, όπως στα βόρεια όπια, που διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

Kalymnos: The Megalo Kastro of Chora

Billy Vemi - Vassilis Karabatsos

The Megalo Kastro (=Big Castle) of Chora is one of the 13 Medieval fortresses preserved on Kalymnos. Its original phase can be dated to the tenth or eleventh century AD, but this remains to be confirmed by a systematic archaeological research. The present form of the castle dates back to the period of the Knights' Rule (1309-1523) and, although simple, it represents a typical example of the art of fortification before and after the time of gunpowder. The ruins of the Medieval settlement have been preserved inside the castle: ten small Byzantine and Post-Byzantine churches, the frescoes of which have been restored, as well as other significant elements, extremely instructive for the everyday life in the Megalo Kastro. Life went on in the settlement, at least, until 1623. In the framework of a project of the Greek Ministry of Culture for the promotion of the Medieval castles of the country, a relevant study has been made for the Megalo Kastro of Kalymnos, and some of its proposals are presented in this article. The necessary works are to be immediately realized, so that the first restored, developed and incorporated in modern life monumental ensemble to be given back to the island.